

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՌՅԺԲ, 1863 — ԻԱ ՏԱՐԻ — ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

29 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1393. ԼԵՒՈՆ ՎԵՐՋԻՆ

Ոչ դժ 'ի Հայազգեաց որ Բարիզու քով Ս. Դիոնեսիոսի արքայարանի տաճարին այց ելնէ և իջնէ անոր տապանատունը, կրրնայ առանց մեծ և խոր մտադրութեան տեսնել հոս դրուած պատկերիս իսկականը. որ է քնարան մը թագաւորի, թագիւն եւ խաչիւ, հանգերձ առիւծով և վահանաւ, յորում նշանք թագաւորութեան Հայոց և Երուսաղեմի և Լիւսինեան տան: Աչք մէկէն կու տեսնեն այս խորագիրս, *Cy gist Lyon, Roy d'Arménie.* (Աստ հանգչի Լեւոն թագաւոր Հայոց) . և դարձեալ *Cy gist le très-noble et excellent prince Lyon de Lizingne, quint Roy Latin du royaume d'Arménie, qui rendi l'âme à Dieu, à Paris le XXIX jour de novembre, l'an de grace M. CCC. XX et XIII.*

III Ստիւնքն. Աստ հանգչի մեծատոհմ և մեծապայծառ իշխան Լեւոն Լիւսինեան, հինգերորդ արքայ Լատին թագաւորութեանն Հայոց, որ աւանդեաց զհոգին առ Աստուած, 'ի Բարիզ, 'ի 29ի աւուր

նոյեմբերի, յամի Փրկչին 1393. — Այս ուրուագիր տեսնուած փղբրիկ¹ ծնօտածաղիկ անձն էր յաջորդ և վերջին հսկահասակ Հայկազանց և իշխանազօր Հայպետաց. և աւելի այս նկատմամբ քան թէ իր անուանակցաց մէջ յետին ըլլալուն համար՝ կու վայելէ իրեն կոչուին ՎԵՐՋԻՆ. իր անունն այլ ըստ իմաստին կրրնայինք կերպարանել ծեր Առիւծ մը վտտած թաթերը զինուց և վահանաց վրայ դրած և ընկած, բայց առիւծաբար ընկած. որուն խորշոմեալ և կոնճեալ յօնքն ու կիսաբաց աչերն ոչ անվախ նայեցընեն իրեն: — Լեւոն Ե կամ Զ դասեալ 'ի կարգի Ռուբինեան պարոնաց և թագաւորաց Կիւլիկիոյ Հայոց, վերջինն եղաւ 150ի չափ Հայպետաց կամ ազգապետաց Հայոց, որոց կէսն թագաւորական պատիւ և անուն այլ կրեցին, կէսն առանց այդ անուան և թագի՝ մեր ազգին գլխապետք եղան, կատարեալ 40 դարուց միջոց: Ազգաց

¹ Թերեւս փղբրկութեանն համար կամ գգուաւ նօք Lyonet այլ կոչուէր 'ի Փռանկաց:

դեռ չձեռնացեալ կամ չծաղկեալ կոկոնակերպ նահապետաց հետ՝ երբ մեր նահապետն՝ Հայկն՝ ելաւ 'ի նոյարեակ երկրէն, ֆամայ բռնաւոր թողան հետ երթալու 'ի Սեննաար, յաբեթական գնդի մը գլուխ կեցած, հաւատարմագոյն ժամանակագրութեան թիւն էր 2625 տարի ֆրիստոսէ առաջ. երբ լեոն Զ՝ ֆամայ ցեղին պայազատական աթոռոյն իշխող եգիպտացի սուլտանին դէմ մինչեւ 'ի յետին հնարս կոռելով 'ի վերայ թագաւորութեան և անուան Հայոց՝ գերի ընկաւ, և բազմութիւնը Հայոց թողեալ զյետին հայրենիս՝ օտարական գնացին յարևմուտս, ֆրիստոսի թուականն էր 1375. այս երկու թուոց դումարն կ'ընծայէ ողջ ամբողջ 4000 տարի: Զորս հազար տարի ազգի մը ինքնանուն և քիչ շատ ինքնիշխան պայազատութեան՝ 'ի մէջ հին և նոր ազգաց. — բաւական էր այդչափ ազգի մը համար՝ 'ի չափս նախախնամողին ազգաց և ազանց, որ մարդկան ստեղծմանէն մինչև ցայսօրս ձգուած ժամանակի մշտախաղաց կամարին մեծագոյն մասին վրայ լարած և շարած է Հայոց ազգապետութեան գիծն, որոյ հաւասար շատ քիչ ազգաց գիծք կ'երևին: Այն գիծն թերեւս օտարաց համար աննշան և ազատ է այսօր. բայց Հայ աշաց լուսանշոյլ և անջինջ գիծ մ'է. կարմիր-կանաչ կամար մը՝ որոյ գլուխն 'ի լեառն Մասիս, և վերջըն յամուրն Սիս. մէկուն քով Հայկն կանգնած, միւսոյն՝ լեոն ընկած: Յառաջ քան զՀայկն դեռ ժողովրդոց զանազանութիւն չկայ, չկան ազգք և լեզուք. յետ լեոնի ամենայն ազգք և իշխանութիւնք՝ դեռ երեկուան բաներ են յայտն Հայոյն. Հայն և յետ բարձման ինքնիշխանութեանն՝ իբրև լեզու և կրօնք՝ ունի պայազատութիւն մը, ունի որոշ տեղի և բարակ գիծ մ'այլ ժամանակին կամարին վրայ. ունի գունէ դեռ եկեղեցական հարստութիւն մը, որ կըրնայ ձգել և յարատեւ գէնն Հայպետութիւնը՝ քանի որ լեզուն և ծէսն մնան 'ի վերայ երկրի. յուսամք յիշ ցորչափ մնայ և երկիրս:

Լեոն վերջին՝ Հայոց հարստութեան ետքինն ըլլալուն, իրմով գրեթէ մեր ազգն և աշխարհն աննշան մնալուն, իր օտար ցեղէ ըլլալովն և օտար երկրի մէջ վախճանելովն, և իշխանութեանն ատեն փայլուն և փառք յիշատակներ չթողլուն համար, չի կրնար մեծ սիրելութիւն մը ձգել ազգապանծ Հայոց վերայ. բայց իբրև թագաւոր Հայոց, և սիրող եւ կոռող Հայ փառաց և անուան վրայ, իբրև քաջութեամբ և երկայնամութեամբ և առ հարկի գերի ընկնող, իբրև անարատ քաղաքավարութիւն ունող 'ի թագաւորութեանն և յետոյ, և իբրև ազնիւ, ողորմած, բարեպաշտ, հնարագէտ, մեծաց և փոքունց, թագաւորաց և աղքատաց՝ սիրելի անձ մը, միանգամայն և իբրև քիչ մը քօղաւոր խորհրդապատ (mystérieux) անձ մը, և տարօրինակ բազդի հանդիպող մը, արժանի եղած է և է ազգիս մտադրութեան և սիրոյն. հայկական յուշոյն մէջ խորատիպ անուանց մէկն է վերջինն լեոն: Ընդհանուր պատմութեան կամ մարդկութեան նկատմամբ այլ նշանաւոր, կամ թէ աւելի որոշ ըսենք, նշանաբաղդ անձ մ'է լեոն. և բազմատեսարան վիպասանութեան մը առիթ ըլլալէն աւելի, կըրնայ մեծ բարոյական պատկեր կամ վարդապետութիւն մ'ընծայել շատ դաս մարդկան, եթէ ուզէ մէկն ուշիւ քննել եւ նկարագրել իր կենաց ծանօթ պարագաները: Լեոն է ('ի կարգի համանուն թագաւորաց մերոց Ռուբինեանց) և Զ ('ի կարգի պարոնաց և թագաւորաց), այն տարաբաղդիկ իշխանաւորաց և աւագաց մէկն է՝ որ յետ ընկնալու իրենց բարձէն և բաղդէն, աւելի հանգիստ և հարուստ կ'ըլլան, և աւելի անուանի և յիշելի: Այս երկու յատկութիւններն այլ ունեցաւ մեր վերջին թագաւորն իր տարագրութենէն ետեւ. Հռովմայ պապն, Սպանիոյ, Գաղղիոյ և Անգղիոյ թագաւորք, իրենց երկիրներուն մէջ առատապէս տուին իրեն քաղաքներ, պալատներ, գանձեր, պատիւներ, և որչափ ապրեցաւ՝ միշտ իրենց բարձակից, եղբայր և

համընթաց սեպտեմբեր, և արքունեաց մեծա-
մեծ հանդիսից մէջ վերագոյն աթոռ-
ներուն մէկը անոր կու տային: Ինչուան
հիմայ թէ իր և թէ իրեն պաշտօնէից
համար տուած շատ հրովարտական
գտուին դիւանատանց մէջ, իր կենաց
վերջի տարիներուն օրագիրը, մահը,
կտակը, կտակկատարութեան մուրհակ-
ները պահուած են. և յայտնի մնան
գերեզմանն, մահարձանն և կիսանդրին¹
գրեթէ աւելի քան զամենայն թագա-
ւորաց մերոց: Հոս միանգամ այլ աշ-
խարհիս ընդունայնութեան բարոյակա-
նը կու տեսնեմք. որ շատ հեղ մեծա-
մեծ մարդկանց՝ միայն կամ հազիւ և
կամ ոչ իսկ գերեզմանը կու թողու յետ-
նոց. այսպէս մեզի այլ մեր 4000ամեան
հայաբնակայ յիշատակարանը գրեթէ
բոլորովին ծածկելով մեզմէ՝ անոնց վերջ-
նոյն գերեզմանը միայն յերեւանի թո-
ղած է աշխարհիս ամենածանօթ քաղ-
քին մէջ, 'ի խորհրդածութիւն իմաս-
տասէր և քաջագիտ մտաց:

Որչափ ծանօթ է Լեոնի կենաց խա-
ղաղ արեւմտքն, այնքան անծանօթ է
արեւելքն: Իբրեւ տասնամեայ թագաւո-
րութեանն ատեն ինչեր ըրաւ (բաց 'ի
քանի մը դժբաղդութեանց), ինչով այդ-
պէս ընտրելի և հաճելի եղաւ Հայոց.
Թագաւորութենէն առաջ ինչ կ'ընէր,
ուր էր, որոյ որդի էր. — ամէնն այլ գեռ
անծանօթ են մեզի, բայց 'ի ցեղէն կամ
տոհմէն: Յայտնի է քեզ, Հայկակ, որ
մեր Կիւլիկիոյ իշխանքն նախ Պարոն
կոչմամբ պայազատէին՝ սկսեալ 'ի Ռու-
բինէ ազգականէն Գազկայ վերջին Բագ-
րատունեաց թագաւորի, որոյ անուամբ
և Ռուբինեանք ըսուեցան. և որոյ որ-
դիքն ինչուան հինգ վեց պորտ, 140—50
տարի, իշխանապետեցին, ինն կամ
տասն անձինք, որոցմէ իններորդն Լեոն
Բ՝ առաջին թագաւոր եղաւ Հայոց, և
արու զաւակ չունելով՝ ժառանգ և յա-
ջորդ թողուց իր Զապիւլ դուստրը. ա-
սոր հետ պսակուեցաւ Հեթում Բ՝ 'ի
ցեղէ Հեթումեանց, 'ի բնէ Արծրունի ցե-

ղին. և ասոր պայազատութիւնն այլ
տեղ իբրեւ 120 տարի՝ իրմով չորս ազգ
և 8 կամ 9 պայազատ թագաւորաց. ո-
րոց վերջինն եղաւ Լեոն Գ կամ Ե, մե-
ռեալ յամի 1341, չթողլով արու զա-
ւակ: Թէ այս և թէ տէրութեան տը-
կարանալուն պատճառաւ, (վասն մեծի
թշնամութեան և անդադար պատերազ-
մաց Եգիպտոսի սուլտանաց), ասկէ ե-
տե Հայոց թագաւորութեան ժառան-
գութիւնն այլ, կարգքն այլ չփոխեցան.
և քանի մը տարի անյաջողութեամբ թա-
գաւորեցին Լեոնի հօրաքեռորդիքն Կոս-
տանդին—Յովհան (Ճուան) և Կուխտոն,
որք 'ի հօրէ գաղղիացի էին 'ի Լիւսի-
նեան տոհմէ, յորմէ էին և թագաւորքն
Կիպրոսի և իշխանք Տիւրոսի. և իբրեւ
անհաւատարիմք ազգային օրինաց Հայ-
ոց՝ 'ի մահ դատապարտեցան. և անոնց
տեղ դրուեցաւ (1346) Կոստանդին Գ
որ թէ 'ի հօրէ և թէ 'ի մօրէ Հայոց թա-
գաւորաց կողմնական գծերէ իջած էր.
և թագաւորեց զգօնութեամբ դժար ժա-
մանակի մէջ մինչև 'ի 1364—5: Իր եր-
կու որդիքն կու յիշուին, Օշին՝ ծնեալ
'ի 1338 և Լեոն՝ յառաջ քան զ'1345:
Ինչո՞ւ ասոնք չյաջորդեցին իրեն. — ան-
տարակոյս կարճօրեայ մեռած պիտի
ըլլան. կամ ըստ ոմանց՝ Լեոն թագա-
ւորած է, այլ մէկէն Եգիպտացւոց դէմ
պատերազմի մէջ բռնուած և թունով
կամ խեղդով սպանուած՝ հաւատքը չու-
րանալուն համար: Այնքան մթին մնա-
ցեր է այս բանս, որ շատ ժամանակա-
գիրք և ոչ այս Լեոնի անունը ճանչնան¹.
— յայտնի նշան մեծ շիթութեան ժա-
մանակին և անհանգիստ պատերազմաց
և հալածանաց, որ յետ մահուան Կոս-
տանդին Գի մինչև 'ի թագաւորութիւն
մեր վերջին Լեոնին տեղեցին: Այն խառ-
նակ միջոցին թերեւս ուրիշներ այլ թա-
գաւորած ըլլան, ինչպէս յիշուի և Կոս-
տանդին մը, որպէս թէ թուն (ի մօրէ)

1 Ի թանգարանին վերայլի:

1 Սխալն քանի մը նոր հայաբնին Եւրոպա-
ցիք՝ որք զԿոստանդին Գ ըստինացի համարեւով՝
հօրը Պաղտին կոչուելուն համար, այս երկբայա-
կան Լեոնը և մեր Լեոնը նոյնացնեն. այսինքն
զվերջին Լեոն Զ դնեն որդի Կոստանդին Գ:

Լևոնի Ե և որդի Հեթմոյ իշխանի մը : Այսպիսի բռնարարութեան ատեն ընա-
կան էր որ Լուսինեանք այլ թէ 'ի վրէժ
սպանման իրենց երկու երեք տոհմա-
կցացնէ թէ իրաւամբ ժառանգութեան՝
ջանան Հայաստանի թագը ձեռք ձգե-
լու . և այնպէս այլ ըրած է , կ'ըսեն , ցե-
ղին գլխաւորն՝ Պետրոս Ա թագաւոր
կիպրոսի , որ բազմութեամբ նաւուց ե-
կաւ տիրեց ծովեզերեայց Կիւլիկիոյ և
նուաճեց զչափս 'ի պարոնայց . յորոց ու-
մանք ասոր , ոմանք ուրիշներու կողմնա-
կից կ'ըլլային . իսկ հայրապետն Հռով-
մայ (Ուրբանոս Ե) գրեց առ իշխանս և
առ ուխտ եկեղեցւոյն Հայոց (1365 ,
ապրիլ) ¹ որ թողլով զուրիշները թա-
գաւորեցնեն զԼևոնս այս (վերջին) զազ-
գական Պետրոսի թագաւորի . որ թէ
իրաւամբ մերձաւոր էր թագին և թէ
արդեամբ վարուցն : Հայք հպատակե-
լով հարկին և խրատուն՝ թագեցին ըզ-
Լևոն , նոյն կամ յաջորդ տարին . որ ինչ-
պէս իր տապանագրին վրայ կարդա-
ցինք 'ի սկզբան՝ Ռիզգերոյոյ Լատին թա-
գաւոր կոչուի Հայոց . բսել է որ բաց 'ի
ճուանայ և կուխտոնէ՝ երկու ուրիշ Լա-
տինք այլ թագաւորած են , որոց մէկն
թերեւս սեպուի իրենց Պեմունդ եղ-
բայրն , նոյնպէս սպանեալ 'ի Հայոց ,
միւսն այլ Պետրոս , և կամ թէ փիլիպ-
պոս առաջին փեսայն Զապելի թագու-
հոյ , դատեր մեծին Լևոնի , որ նոյնպէս
Հայոց և իր խոստման անհաւատարիմ
ըլլալով՝ բանտի մէջ մեռաւ : Թողունք
այս խնդիրը և գանք 'ի Լևոն :

Զսա ոմանք 'ի մերոց փոքր պատմչաց
կոչեն որդի Բրնձին , այսինքն (prince)
իշխանին . — որ տեղւոյ . . . Անտարակոյս
է Կիպրոսի Լիւսինեան ² թագաւորաց

հետ մերձաւոր ազգակցութիւնն , ինչ-
պէս վկայեց Քահանայապետին թողլին
վասն Պետրոսի թագաւորին . որոյ որ-
դին Յակոբ Ա (եղբայր Բ Պետրոսի) յետ
մահուան Լևոնի ինք զինքը Հայոց թա-
գաւոր անուանեց իբրեւ երջոյղ աւտի-
ձաւնի ժառանգ նորա : Թէպէտ 'ի հօրէ
Լատին կամ Գաղղիացի , հաւանելի է
թէ 'ի մօրէ Հայ էր , ինչպէս ճուանն և
կուխտոն , և կ'երևի թէ 'ի Կիւլիկիա այլ
կեցած էր իր մայրենի արքայազարմ
Հայոց քով , և ընտանի ու սիրող անոնց
կարգաց , օրինաց , լեզուին . գոնէ թա-
գաւորութեան ատեն հայերէն օրինգը
և պաշտօնէիւք կը վարէր . այսպէս հա-
ւանօրէն Լևոնի կինն այլ Մարիամ դըշ-
խոյն , որ Մաճառաց թագաւորին ցեղէն
էր , և ազգական փիլիպպոսի Տարենտայ
իշխանին՝ արեւելի կայսր անուանելոյն :

Լևոն թէ և հանճարեղ և սրտաշահ
մարդ էր , բայց Կիւլիկիոյ գրեթէ քայ-
քայեալ թագաւորութիւնը յոտին պա-
հելու համար՝ իրմէ վեր և իրմէ դուրս
այլ ոյժ և հնարք պէտք էր , որ չգտուե-
ցան . և գրեթէ անկարելի այլ էր այն
նուազեալ թագաւորութիւնը կործան
մանէ ազատել . վասն զի մէկէն աւելի
զօրաւոր թշնամիք կամ հակառակք կայ-
ին անոր : Նախ այլազգեաց թշնամու-
թիւնն , որոց գլխաւորը էին Եգիպտոսի
և Ասորոց սուլտանքն . ասոնց թշնա-
մութիւնն կամ ռիսութիւնն հին և ար-
մատացեալ էր . Կիւլիկիոյ դիրքն այս
կողմանէս վտանգաւոր էր մեր Ռուբի-
նեանց . որովհետեւ մէկ կողմէն դրակից
ունէին (ատեն մը) Ղօնիայի հզօր սուլ-
տանները , որ փոքր Ասիոյ մեծ մասին

պահեց զնա Լիւզինեան բերդին մէջ , ուր մինչև
հիմայ մնացեր է կ'ըսեն : Մեր Լևոնի ժամանա-
կակից Գաղղիացի մը Ժան ա' Արաս (Jean d'Arras)
անուանի վիպասանութիւն մը գրած է (յամի
1387-1394) Melusine կոչմամբ , յորում կու պատ-
մէ Լիւզինեան դղեկին սկզբնաւորութիւնը , Մե-
լիզինայ գէպքը , և իր երկու անգրանիկ որդւոց
մէկուն թագաւորելն 'ի Կիպրոս , միւսոյն՝ որ Կիւ-
ոն կ'ըսուէր՝ 'ի Հայս , որով անշուշտ կ'անհարկէ
'ի Կուխտոնն թագաւոր Հայոց . և ասոր որդւոց
մէկն այլ կ'ըսէ երկայն ատեն թագաւորեց 'ի Հայ-
աստան , և վրան սուտ մուտ բաներ կու պատմէ ,
որպէս թէ յականատեսից ըած ըլլայ :

¹ Տես զնամակն 'ի Պատմ. Հայոց , Գ . 555 :

² Լիւսինեան անունն տոհմն (որ հիմայ մարած
է) Գաղղիոյ Բուազիէ գաւառին Լիւզինեան դղե-
կէն առած է անունն . հնագոյն տոհմապետն կու
յիշուի 'ի Ժ դարէ : Փռանկաց ռամիկն սնապաշ-
տութեամբ կամ աւանդութեամբ կ'ընդունին Մե-
լիզին անուամբ վհուկ մը կամ Զաւերթահարան ,
որ իր հայրը սպաննելուն համար , կ'ըսեն , ամէն շա-
բաթ օր յօձ կը փոխուէր . իր էրկին Բայիմնա՝
էոման Բուազիէի խմանալով այս բանս՝ արգիլեց

տիրած՝ միայն մեր Հայոց Պարոններէն կ'արգիլուէին ինչուան Միջերկրականին եզերքը ձգելու իրենց իշխանութիւնը . մէկ այլ կողմէն՝ ինչուան այն ծովեզերքը կը հասնէր Եգիպտոսի սուլտանին զօրութիւնը, շատ հեղ Ասորւոց կողմէն, երբեմն այլ նաւով յարձրկելով 'ի Կիւլիկիա : Առաջին պարոնայքն և թագաւորըն մեր շատ հնարագիտութեամբ և քաջութեամբ գէմկեցան Իկոնիացւոց, ինչուան որ Հեթում՝ Ա յաջողեցաւ թաթարաց զանին օգնութեամբ տկարացընել անոնց իշխանութիւնն այլ, Բաղտա տայվախն այլ Եգիպտոսի կողմէն այլ բաւական ապահովութիւն ունէին մերքն, քանի որ լատինքերու սաղէմի կուտիրէին և Ասորւոց ու Պաղեստինու մէջ իշխանութիւննին պահէին . իսկ երբ անոնք վերցուեցան, և թաթարք այլ՝ կէս մը իրարու մէջ բաժնուելով, կէս մը մահմետական կրօնքն ընդունելով՝ իրենց վախը և ուժը կորուսին, Եգիպտոսի սուլտանք երբեմն անոնց հաւասար դիմամարտ կ'ենէին, երբեմն հաշտութիւն և միաբանութիւն կ'ընէին, որով մերոնց վիճակը կասկածելի կ'ըլլար : Իսկ երբ այս ԺԴ դարուն կիսէն ետեւ թաթարք գրեթէ բոլորովին քաշուեցան յարեմտեան Ասիոյ, և Օսմանեանց նախահաղքն սկսան յառաջ գալ հանդարտօրէն տիրապետելով, Եգիպտոսի սուլտանք հանդերձ Դամասկոսի սուլտաններով (որք երբեմն մէկ իշխանութեան տակ այլ կ'ըլլային), առաջին հզօր տէրութիւն եղան Ափրիկէի և Ասիոյ սահմանակից կողմերը, որոց մէջ կը փակուէր Կիւլիկիա : Ասոր ամբողջութիւն էր մէկ մը ծովն, մէկ մ'այլ ծովային քրիստոնեայ տէրութեանց օգնութիւնն, և անոնց հեռւոր նպատակն . բայց Հայք բաւական նաւային ոյժ չունելով՝ շատ հեղ չէին կրնար այլազգեաց նաւատորմիդը վանել, անով շատ անգամ իրենց մեծ և ամուր նաւահանգիստն Այաս՝ անոնց ձեռքն ընկաւ և աւերեցաւ . Քրիստոնէից կողմէն այլ՝ շատ օգնութիւն չիգտան . վասն զի ոմանք (վենետկեցիք, ճենովացիք) իրենց վաճառականութեան

զբաղած և շատ հեղ իրարու հակառակորդ և թշնամի՝ մերոնց մեծ շահ մը չէին, թէ ոչ և զնաս . ոմանք այլ (ինչպէս Գաղղիացիք, Անգղիացիք) երբեմն ստակով կ'օգնէին, զօրք խաւրելու այլ խոտանային, բայց ոչ երբէք կրցան խաւրել, թէ ճամբու հեռւորութեան համար, թէ իրարու մէջ կռիւ ունենալուն : Հին կտրիճ հիւրընկալ (Ոսպիթալի) և Տաճարական (Դամբլուն) ասպետքն այլ նուազեր էին, և ոմանք բոլորովին վերցուած հեռացած 'ի սահմանաց Կիւլիկիոյ : Կու մնայր եկեղեցւոյ գլուխն, որ իբրեւ հայր հասարակաց քրիստոնէից գլխայր Հայոց վրայ . մանաւանդ լաւ տեսնելով որ անոնց փոքր թագաւորութիւնն էր բոլոր արեւմտեան քրիստոնէութեան նախամարտիկն կամ նախապարիսպ պատուարն ընդդէմ անքրիստոնեայ տէրութեանց արեւելից . ուստի թէ եկեղեցւոյ և թէ արեւմտեայ թագաւորաց օգուտ էր Հայոց օգնական ըլլալն . և այս բանիս համար ոմանք երկայն գրքեր և ճառեր այլ գրեցին այն ատեն առ Պապն և առ թագաւորս . որոց մէկն այլ սեպելու է մեր Հեթում թագաւորաւն պատմիչն : Բայց ոչ Հայոց վերջին թագաւորաց ստեպ ստեպ աղաչանքն և զրկած դեսպաննին կրցան յարեմտից օգնութիւն մը գտնել, բաց 'ի ստակէ, խոստմունքէ և քաջալերութենէ, և ոչ Պապին առ նոսա տուած յորդորն, վասն վերոգրեալ պատճառաց : Որոց վրայ աւելցընելու է քիչ մ'այլ կրօնական խնդրոց յուզմունքն Սոյ և Հռովմայ մէջ, զոր զայրացուցին պէսպէս սխալ տեղեկութիւնք կամ աւելորդ պահանջմունք, յամառութիւնք և հակառակութիւնք : Ազգերնու թէ եկեղեցական և թէ քաղաքական գրուիւքն՝ մերձաւորութեամբ, տեսութեամբ կամ թղթակցութեամբ ընդ գլխաւորացն արեւմտեայք՝ բաւական խելամուտ եղած էին և իրենց կողմանէ դժարութիւն մը չէին տեսներ համաձայն միաբանութեան ընդ արեւմտեայք՝ կարևոր խնդրոց վրայ, զորս արդէն շատ հեղ ժողովով այլ ընդունել և հաստա-

տեր էին, բայց ոմանք 'ի կանխակարծ
և անխելահաս իշխանաց եւ 'ի ժողո-
վուրդէն՝ ոչ միայն դեռ խորշէին յօտա-
րաց, մերթ անպատճառ մերթ պատ-
ճառաւ, այլ և իրենց զլուխներէն քա-
շուէին, եթէ ստիպուէին. ինչպէս որ
պատմութիւնն ցուցնէ զԺնդակ դէպ-
քերով այլ: Մեր թագաւորն այլ ինքն
իրեննուն բաւական ուժ չունէին, եր-
կիրնին մասամբ մը՝ պայազատական օ-
րինգը՝ իշխանաց ձեռքն ըլլալով. և Ա.
Լևոն ու Հեթում թագաւորաց կարո-
ղութիւնն և ճարտարութիւնն չկար՝ որ
ինչուան 60000 զօրք դումարէ և դէմ
ելնէ թշնամեաց. ուստի պէտք էր հի-
մայ պաշտպանողական հնարքով 'ի
թշնամեաց փախչիլ, կամ ապաւինիլ
ամրոցներու մէջ, ինչպէս որ ըրաւ շատ
հեղ մեր Լևոնն այլ:

Ասիկայ բնական ապաւէն կամ օգ-
նական մ'այլ կրնար ունենալ զթա-
գաւորս կիպրոսի՝ անոնց ազգակցու-
թեամբն. նոյնպէս Լատինացի ըլլալն և
հաւատոց կողմանէ անկասկածութիւնն
այլ մեծ օգուտ էր իրեն. բայց ժամա-
նակն զայս այլ բանի չբերաւ: Որովհե-
տե այլազգիք կիպրացւոց այլ թշնամի
էին, Պետրոսի յարձակմանն համար ի-
րենց երկիրներուն վրայ. որոյ վրէժն
հանել ուզելով Եգիպտացիք յարձակե-
ցան (1366) երկու Լուսինեան թագա-
ւորութեանց վրայ այլ (Հայոց և կիպրա-
ցւոց). որք ոչ միայն իրարու՝ այլ և ոչ
ինքն իրենց կրքցան օգնել: Ոմանք կու-
սեպեն թէ այս Եգիպտացւոց 'ի կիլի-
կիա վազելուն ատենն էր՝ որ բազմու-
թիւն Հայոց թողուցին երկիրնին և նա-
ւով փախան Յունաց կողմերը, 'ի հու-
դոս, 'ի Մելիտինէ, և այլն. կիպրացիք
այլ խրատով Ս. Պապուն ջանացին հաշ-
տութիւն խօսիլ իրենց կղզին վազողնե-
րուն հետ. և այսպէս երկուքն այլայս ան-
գամ առանց շատ մեծ վնասու՝ յետ դար-
ձուցին զթշնամին: Անկէ ետքն այլ կիպ-
րոս իր ծովապատ ամրութեամբն և իր
թագաւորաց տարբեր վարչութեամբն
ու արեւմտեաց հետ հաւասարութեամբն
կրքաւ դեռ դար մ'ալ դիմանալ այլ

ազգեաց դէմ. բայց կիլիկիոյ և Հայոց
թագաւորութեան վախճանն մօտեցեր
էր իրենց ռիսքիւմ թշնամեաց հարուած-
ներով. որք գրեթէ ամէն տարի յարձա-
կելով հոն սրով և հրով կու մաշէին կ'աւ-
րէին զաշխարհքը, և զիշխանս ու բեր-
դատէրս ցրուէին կամ զատէին. թա-
գաւորն երթալով միայնանար, իշխա-
նութիւնն և զօրքն կ'ամփոփուէր, կա-
մաց կամաց կու մարմրէր 300 տա-
րուան ուռքինեանց ջահը. ուժով հով-
մ'այլ բաւական էր բոլորովին անցնե-
լու զայն, և Քրիստոնէից անօգնական
թողած նախապարիսպը փլցնելու. որոյ
հետ Հայոց թագն և ազգապետութիւնն
այլ պիտի ընկնէր ու ծածկուէր:

Սակայն պէտք է խոստովանիլ, մա-
նաւանդ թէ հուշակել 'ի պարծանս Լեւ-
ոնի և 'ի փառս ազգիս, որ եթէ իր կող-
մանէն այլ անիմաստութեամբ և թու-
լութեամբ այն տկարութեանը և վտան-
գին հասաւ, ոչ վատութեամբ և անճա-
րակ յուսահատութեամբ թագը և զէն-
քերը թողուց՝ իրմէ շատ ու շատ ան-
գամ զօրաւոր թշնամոյն ձեռքը. և թէ
պէտ չեմ կրնար այս փառաց հաղոր-
դել բոլոր մեր ազգային կիլիկեցիս՝
որք արդէն սկսեր էին ցրուիլ հեռանալ
'ի կիլիկիոյ, (որպէս երբեմն իրենց նախ-
նիքն 'ի Մեծ Հայոց, Սելջուկեանց յար-
ձակման ատեն), սակայն մէկ մասն եր-
կրցոյց հաւատարիմ կեցաւ իր թագա-
ւորին, թագաւորն այլ անոնց իրաւանց
և ազգային պատուոյն: Ոչ միայն պաշտ-
պանողական հնարիւք, այլ և դէմադէմ
պատերազմով զարնուեցան ընդ եգիպ-
տական և դամասկական բանակաց զա-
նազան անգամ՝ բոլոր Լևոնի 10ամեայ
թագաւորութեան ատեն. թէպէտ և
մէկ կողմէն կու տեսնէին քաղաքներ-
նուն այրիլը՝ կ'ապաւինէին բերդերու,
անկէց հալածելու զթշնամին և նորէն
բնակարաննին շինելու. և երբ բերդերն
այլ կ'առնուէին. աւելի ամուր բերդեր
ու լեռներ կ'ենէին: Այս կերպ կռուիլն,
զիրենք ու զհայրենիքն պաշտպանելն՝
ոչ միայն Լևոնիս ատեն, այլ և անկէ ա-
ռաջ, գուցէ թէ անկէ ետքն այլ տեսց,

և թերևս կէս դար մը քշած ըլլայ կիւ-
լիկեան Հայոց կռուիլն և դիմանալն ընդ-
դէմ դարական սպառնացեալ յարձակ-
մանց Եգիպտացւոց, մինչև իսպառ ի-
րենց ցրուլտիլ ու նուաճիլն :

Դիպուածներուն վրայ ցաւ մ'այլ սե-
պելու է այն ետքին և բոլոր ԺԴ դարուն
մերայնոց հանդիպածներուն չյիշուիլն
յաղգային պատմեաց՝ կարգաւ և ոճով :
Մեր պատմեաց պատուական շարն հոս
կու դադրի . յետ Սմբատայ սպարապե-
տի՝ որ կիւլիկիոյ և իր եղբոր (Հեթմոյ Ս.)
և անոր որդւոյն պատմութիւնը ժամա-
նակագրօրէն համառօտած է ցվերջին
քառորդ ԺԴ դարուն , և յետ անոր շա-
րունակողին , յետ Հեթմոյ պատմիչ՝ որ
մինչև 'ի ԺԴ դարուն առաջին քառոր-
դը կու հասցընէ վայն , չեմ՝ գիտեր ազ-
գային պատմիչ մը կիւլիկիոյ տանն և
թագաւորաց գործոց , բաց 'ի քանի մը
տարեգիրներէ և յիշատակարանաց , ու
քանի մը հեռաւոր վարդապետաց (Մեծ
Հայոց կամ Ղըրիմու) կարճ ու խառնակ
գրուածներէն . որոնց նման խառն և
հակասական են արեւմտեայց գրուածքն
այլ այս դիպաց : Ցաւալի՜ նշանք ան-
հանգստութեան և չփոթմանց ժամա-
նակին ու ստեպ աւերանաց և աւարա-
նաց կիւլիկիոյ : Թէպէտ ես չեմ՝ յուսա-
հատիր որ օր մը անծանօթ պատմիչ
մ'այլ յերևան չենէ այն կողմերէն , մեր
յետին թագաւորաց պայծառ կամ խա-
ւար օրերը մեզի յայտնելու :

Առ այժմ՝ գոհ ըլլանք , Հայկակ , որ
գոնէ քանի մը յիշատակագիրք և տա-
րեգիրք մեզի կ'աւանդեն՝ առանց եր-
կար պարագայից , որ ինչպէս քանի մը
նշանաւոր և կտրիճ ազգաց վախճանին
պատահեր է՝ մեծ և ուժով պատերազ-
մով մը դէմ կենալ հզօր և բռնաւոր
թշնամւոյ , և զէնքն 'ի ձեռին ընկնիլ ու
նուաճիլ , և ինչպէս թերևս հանդիպե-
ցաւ մեր հին Հայկազանց այլ , որոց յե-
տինն վահէ երբեմն նիզակակից Դա-
րեհի ընդդէմ՝ Մակեդոնացւոյն , և յե-
տոյ « ընդվզեալ յԱղեքսանդրէ մեռա-
նի » , այսպէս եղաւ մեր ուրբինեան
հարստութեանն այլ . և ոչ որպէս զԱր-

շակունեացն՝ իշխանայ վտտթար անձ-
նադատութեամբ և տիրանենգութեամբ ,
կամ Բագրատունեացն՝ պէսպէս խար-
դախ մատնութեամբ : — Յիշատակա-
գրաց զրուցքէն կ'երևի թէ Լևոն չորս
հինգ այլ և այլ անգամ ու տարիներ
զարնուած է Եգիպտացւոց հետ , և մեծ
պատերազմ մ'եղած է յամին 1369 , յո-
րում՝ Եգիպտացիք առաջնորդութեամբ
Շահարօղլի եղբօր սուլտանին՝ կիւլի-
կիոյ լերանց դժուարին անցքերէն ներս
մտան : Լևոն իրեն նիզակակից և սպա-
րապետ զօրաց ունեցաւ անձ մը , որոյ
անունն անգամ անծանօթ և անսովոր
է բոլոր կիւլիկեցւոց պատմութեան մէջ ,
և սովորագոյն է Վրահայոց ու մանա-
ւանդ Ուուպելեան տոհմին մէջ (ԺԱ-Դ
դարերուն) . — Լիպարիտ . յետին սպա-
րապետ Հայոց , վարդանանման քաջու-
թեամբ և նահատակութեամբ . որ իր
տիրոջ դիմաց Հայ հայրենեաց և թա-
գին վրայ կռուելով մինչև 'ի յետին
շունչն՝ յաղթութեամբ յառաջեց թըշ-
նամեաց խումբերուն մէջ , և հոն ծած-
կուեցաւ նետերու հարուածոց տակ .
իր մահն՝ յաղթութիւնն այլ հետը տա-
րաւ . հարկ եղաւ որ յետ քաջուի Լևոն
իր բանակին մնացորդով , և հաշտու-
թեան պայմաններով՝ այն անգամ այլ
յետ դարձընէ Լիպարիտայ սրէն ապ-
րող թշնամին : — Ինչպէս այս պատե-
րազմին և ուրիշներուն դէպքերն այլ չի
պատմեր մեզի ազգային գրիչն , այսպէս
և Լիպարիտայ քաջագործութիւնքն ու
հնարքն . պատմութեան մէջ փայլակի
մը պէս կ'երևի և կ'անցնի Լիպարիտ ,
բայցնախախնամութենէ ծագեալ՝ պայ-
ծառ և բարեբաստ փայլակի մը պէս .
բարեբաղդաբար պատմին համառօ-
տութիւնը կամ լռութիւնը՝ երկբայու-
թենէ և տարակուսէ կ'ազատէ , և կու
հաւատարմացընէ , կու հռչակէ , կ'անմա-
հացընէ ազգային երգիչն . — օրհնեալ
ըլլայ¹ . որ հետեւեալ զովք կամ ողբս
գրեր է՝ հայրենասէր , կտրիճ և տեղ

¹ Երգոյս հեղինակն է աշխոյժ երգիչն Յով-
հանէս Թլկուբանցի , որ և Սոյ կաթուղիկոս ե-
ղաւ ծն դարուն վերջերը . (1489-1525) :

տեղ (միջին չորս տունքն) բանաստեղծական ոգւով: Հայկակ, կարդա՛, և գոհացիր:

Հոգւովդ սուրբ ես եւ ամբիժ .

Զքեզ էր ընտրեալ Տէր 'ի յերկնից .

Պարծանք եղեր քրիստոնէից ,

Ո՛վ մեծ հրգօր քաջ Լիպարիտ :

Անձամբդ քաջ Սամիսոն էիր ,

Յորժամ ճօշանդ հագնէիր՝

Թուրքն 'ի յահէդ դառնար մոխիր .

Ո՛վ մեծ հրգօր քաջ Լիպարիտ :

Արեգական նրման պայծառ ,

Երեսդ լոյս էր կամար .

Բաղբը բարի , խօսքը չաքար .

Ո՛վ մեծ հրգօր քաջ Լիպարիտ :

Բնութեամբ բարի դէմ աղքատաց ,

Լըսող էիր վարդապետաց .

Քո բանդ յամէն երկիր գոված .

Ո՛վ մեծ հրգօր քաջ Լիպարիտ :

Զանձնդ տըւիր վասն օրինաց .

Մէն կանգնելով հազրի դիմաց .

Քո սուրբ շատ սրտեր եբաց .

Ո՛վ մեծ հրգօր քաջ Լիպարիտ :

Դու հազարաց դէմ պահապան .

Մարդ չէ տեսեր քեզիկ նրման ,

Այս հողածիկնքս որ յերկրի կան .

Ո՛վ մեծ հրգօր քաջ Լիպարիտ :

Սրայ երկրիս աստղ լուսատու ,

Կանգնող էիր յամէն ժամու .

Թուրքն 'ի յահէդ սարսէր մահու .

Ո՛վ մեծ հրգօր քաջ Լիպարիտ :

Այն չար պահիկն որ քեզ հասաւ՝

Քեզի օգնող չըկայր բընաւ .

Անձնդ կարմիր գոյն ներկեցաւ .

Ո՛վ մեծ հրգօր քաջ Լիպարիտ :

Զայն չարաչար մահն որ տեսար ,

Կսկիծ է մօրն որ դուն ծընար .

Աւոյ ըզքեզ բերան հազար .

Ո՛վ մեծ հրգօր քաջ Լիպարիտ :

Սրայ երկրին պաղչա ու ծառ ,

Գոյնք 'ի գունաց ծաղկունք որ կայր՝

Հառաչանք առին զիրար .

Ո՛վ մեծ հրգօր քաջ Լիպարիտ :

Կաթողիկոս եւ վարդապետ ,

Սուրբ քահանայք ամէնն 'ի հետ

Շատ արտասուգք սրտերն երեստ .

Ո՛վ մեծ հրգօր քաջ Լիպարիտ :

Հիւսիսային հողմն հիմիկ՝

Սարգիս՝ յիշող եղաւ քեզիկ՝ .

Դուն սին էիր Հայոց՝ մեզիկ ,

Ո՛վ մեծ հրգօր քաջ Լիպարիտ :

Է Աստուծոյ անունն օրհնած

Որ անըսկիդքն և անվախճան ,

Որ ուժ երեստ քաջ Լիպարտին

Եւ զօրացոյց զիւր սուրբ ծառայն :

Ի սուրբ Սարգիս քաջին նրման ,

Ի սուրբ Թորոս , 'ի սուրբ վարդան

Քան ըզՄուշեղ այլ խիստ յաղթող

Քան ըզՏրդատ Հայոց արքայն :

Պատերազմիլ եկեր հափայն (?) :

Ամէն տարի տասն ու քըսան .

Ինքն ըզթուման հալածանէր

Արիւն հաներ դետեր Զիհան՝ .

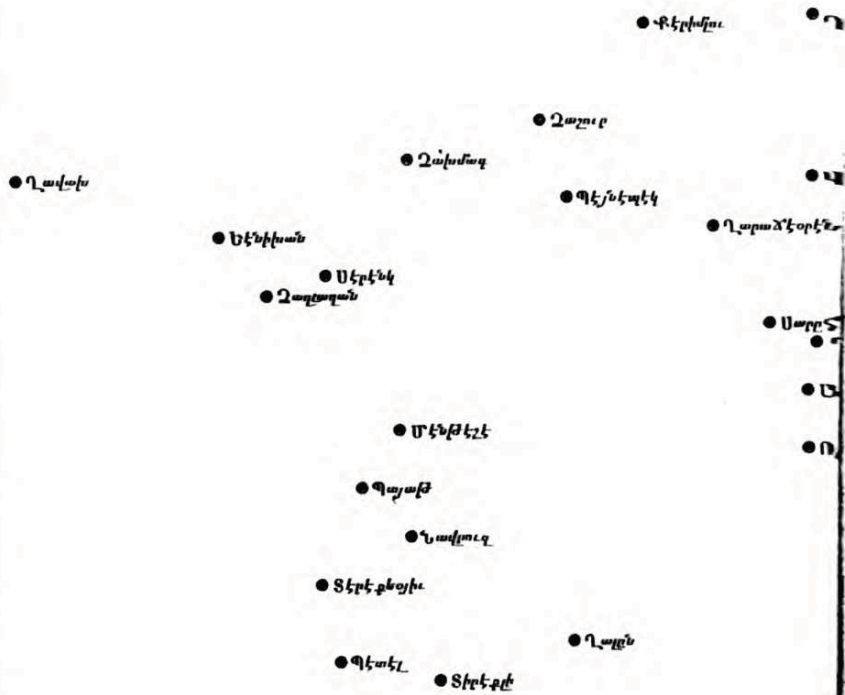
Լիպարիտայ նահատակութենէն երկու տարի ետեւորէն յարձակեցաւ սովորական թշնամին յանօգնական երկիրն Կիւլիկիոյ . Լեոն իր մնացեալ սակաւաւոր պարոններով և զօրքերով դէմ եղաւ իր պարտքը կատարելու , և գոնէ , ուշացընելու կամ պակսեցընելու անոր չարիքը , երբեմն զարնուելով երբեմն փախչելով . մինչև ստիպեցան այլազգիք՝ ոմանք անոր ետեւէն ընկնիլ և հալածել , և ոմանք անոր թագաւորական քաղաքը պաշարել . զոր և առին յետ երկար ընդդիմութեան և սով ձգելու , և շատ աւարով ու այրելով քաշուեցան

1 Կու յիշէ Ս . Սարգսի համար շարականին ըսածն . « Աւետաւոր Հայոց մեծաց գիմեալ 'ի մէջ երկրի 'ի հիւսիսոյ՝ հողմն հարաւոյ » . և այլն :

2 Կ'երևի թէ երգիչն գեռ կու շարունակէր . մենք այսչափս գտանք : — Վերջի երէք տան շէնքն կամ ոճն տարբեր է առջիններէն , իբրև յորդորակ կամ վերջաբան : Ետքի տան առջի տողի ետքի բառն անծանօթ է . իսկ իմաստն է , ամէն տարի տասն քսան անգամ պատերազմի կ'ենէր , բիւրեր կու հալածէր , և արիւն կու թափէր Կիւլիկիոյ ծանօթ ճիհուն գետոյն պէս յորդառաւ :

40°

ԱՐԵՎՄՈՒՏՔ

անկէ և ուրիշ քաղաքներէ ու բերդերէ : Լևոն այլ ստիպուեալ էր ամուր տեղ մը ապաստանելու ուր և պահուած մընաց, կամ 'ի գընդէ թշնամեաց պաշարեալ, և կամ կասկածելով անոնց դարանակալութենէն : Այս ծածկուիլն երկար և տարի քշած կ'երևի . և ուր և ինչ ըլլալն մինչև հիմայ իսկ անծանօթ մնացեր է . այնպէս որ այն ատեն աներևոյթ եղած, կամ մեռած կորած կարծուեցաւ . մինչև նոյն ինքն թագուհին Մարիամ յուսահատած էրկանը կեանքէն, այրաբար և տիրաբար սկսաւ մոտածել աշխարհքին և ազգին փրկութիւնը . այնքան արժանացաւ տիկնութեան ազգի և մայր հայրենեաց ըսուելու, որքան որ դժուար առթի և ժամանակի մէջ կը ջանար ապրեցընելու զազգն և զերկիրն : Մարիամ այլ փառք և քաջութեամբ եղաւ վերջին թագուհի հայոց : Խորհրդակցութեամբ հաւատարիմ իշխանաց՝ դեսպան զրկեց զՅովհաննէս արքեպիսկոպոսն Սոյ (որ սովորաբար արքունի քարտուղար էր) և զՄանուէլ ոմն ազնուազգի ասպետի որդի, առ փրկիպոս խնամին իւր 'ի Սիկիլիա, և առ սրբազան հայրապետն Հռովմայ Գրիգոր Թ, իմացընելով Կիւլիկիոյ վտանգաւոր վիճակը և օգնութիւն խնդրելով . նոյնպէս փրկիպոս այլ գրեց առ Պապն աղաչելով որ հայրաբար հնարի օգնելու հայոց թագուհւոյն : Պապն տեսնելով արեւմտեայ տէրութեանց խառն և խռովեալ վիճակը՝ տարակուսեցաւ . 'ի վերայ այս ամենայնի հոգացաւ գրելու առ գուքսս վենետկոյ և ճենովայ, և առ կարգապետս ասպետաց Երուսաղէմի և Հռոդոսի՝ որ ձեռքերնէն եկածին չափ օգնեն . նոյնպէս Անտիոքայ իշխանին այլ գրեց (որ այն ատեն Կիւլրոսի թագաւորութեան խնամակալ էր) խնամ տանելու նաև իրենց խնամի հայոց թագուհւոյն . փրկիպոսի այլ խրատ տուաւ որ գրէ և յորդորէ զԼուստովիկ թագաւորն Մաճառաց օգնելու իրենց ազգական թագուհւոյն հայոց : Այս օգնութիւններէն աւելի ապահով օգնութեան հնարք մ'այլ մոտածեր էին հայք,

որոց դեսպանն արքեպիսկոպոսն Սոյ իմացուց Պապին, և էր արեւմտեայ թագաւորազանց մէկը փեսայացընել Մարիամայ, որ գոնէ իր հայրենի երկրին ոյժը վարձք բերէ հայոց թագուհւոյն : Ասոր արժանաւոր դատեցաւ Պապն զՈթոն՝ գուքսն Պրունզուիքայ, որ կտրիճ և լաւ անձ մ'էր, միանգամայն և ազգական շատ ազնուաց : Գրեց առ սա սրբազանն . իսկ արքեպիսկոպոսն Սոյ ուզեց անձամբ այլ երթալ խօսիլ հետը, որպէս զի եթէ չյաջողի՝ ուրիշ մը ընտրէ և իմացընէ թագուհւոյն : Ոթոն ուրիշ ալ իրենկալու թագուհւոյ մը խոստացեր էր սիրտը, և փեսայացաւ Նէապօլսոյ դըշխոյին . բայց Պապն դարձեալ իրեն յորդորական պարտք դրաւ գոնէ յօգնութենէ չգրկելու զգլխոյն Կիւլիկիոյ : Այս յորդորեալ օգնութեանց մէկն այլ չհասաւ հայոց . իտալիոյ երկու մեծ ծովազօր դքսութիւնքն՝ որմերձաւորութեամբ և վաճառակցութեամբ ամենէն աւելի յուսալի էին, իրարու հետ կռուելով՝ ոչ միայն ձեռք չտուին հայոց, այլ և անոնց ամենէն մերձաւոր և բնական օգնականը՝ զԿիպրացիս այլ զբաղեցուցին, վենետկեցոց դաշնակցելով ընդդէմ ճենովացոց : Մարիամայ նոր փեսայ այլ պէտք չեղաւ . իր յանկարծ անբուժեցեալ թագաւոր ամուսինն յանկարծ այլ յերևան ելաւ, այն խորհրդաւոր վերջին Լևոնն՝ որպէս Արայն կամ Էրն հայկազուն 'ի մեռելոց վերադարձեալ . և անգամ մ'այլ մրկապատու երկընդէ արեւ ծագեց Կիւլիկիոյ :

Բայց այս արեւ արդէն խոնարհեր և մօտեցեր էր 'ի մուտս : Հազիւ երկու կամ երեք տարի այլ մնաց Լևոն 'ի բարձրութեան գահուն հայոց, հոգալու իր տունը և երկիրը, և գրգելու իր մեծասիրտ զուգակիցն ու սերունդքը : Յամին 1375 եգիպտացի և դամասկացի զունդեր՝ առաջնորդութեամբ եղբոր սուլտանին՝ վերջին ուժերնին և վրէժնին թափեցին Լևոնեանց տան վրայ . առին զմայրաքաղաքն Սիս յետ երկար պաշարման : Ժամանակակից մը այսպէս յիշատակագրէ . « Ի ՊիՊ (1375-6) բար-

» կացաւ Աստուած 'ի վերայ քաղաքին
» Սիսոյ, ու սղարեցին զբերդն սեպտեմբ
» բերէն ու մինչուր 'ի յապրիլ թ. 9 (6),
» ու տուին զբերդն օրն ուրբաթ, ոչ
» այլ իրաց՝ քանց 'ի սովոյ. որ մարծ-
» պան մի ցորենի ԳՃ (300) ԳՐ. չէր
» 'ի գտվել. որ կերան կատու վ' էշ. ու
» այս սատ (սաստ) էր յԱստուծոյ. յա-
» ղազս ծովացեալ մեղաց մերոց մատ-
» նեաց զմեզ 'ի ձեռս թշնամեաց մե-
» րոց: Ո՛վ տեսնոյր զմեր խաչերոյն ար-
» համարհանքն, ու զԱստուածաշունչ
» զրվոյն կտրտել. զսուրբ սեղանացն
» կործանելն... »:

Այս անգամ այլ Լևոն ելաւ դէմեր-
նին, բայց ոչ զլիպարիտ ունէր սպա-
րապետ և ոչ արեւմտեան օգնական.
վերջի անգամն էր որ հայկական գունդն
նիզակ կանգնեց դէմ իր տանը կործա-
նողներուն. յետ նիզակին վահանը զրաւ
կուրծքին պարթեալար յետ քաշուե-
լով երեսն 'ի թշնամին, և ամրացաւ 'ի
լերինս, 'ի տեղի հեռաւոր, օտար և ան-
ուրեք: Վերջին Հայպեան և թագաւորն
այլ իր արքունի և զինուորական պարտ-
քը կատարելէն ետեւ, յայտնի մահուա-
նէ փախչելով՝ 'ի բազմութենէ թշնա-
մեացն՝ իր թագուհեաւ և փիննա (կամ
Ֆիմի) դստերաւ և անոր փեսայիւ կո-
ռիկոսի Շահան կամ Շահառ իշխա-
նաւ, քաշուեցաւ Տօրոսի լեռանց ամրա-
գոյն տեղը, 'ի բերդն կապանայ, որոյ
կողմանքն հիմայ կիշիկ-պօղազը կո-
չին. և ուրիշ անգամներուն պէս դէմ
դնելով պաշարողաց՝ սպասեց կամ ա-
նոնց հեռանալուն, կամ ամէն պաշար
և հնարք սպառելուն. և այս ետքինս ե-
ղաւ: Յետ ինն ամիս չարակրութեամբ
համբերելու, և յետ զամենայն ուտելի
պաշար սպառելու, մինչև զմիս և զկա-
շի ձիոց, Լևոն՝ կեանքերնուն խնայելու
խոստմունք առնելով 'ի պաշարողացն՝
անձնատուր եղաւ իրեններովն՝ 'ի գե-
րութիւն, 'ի կապանս, յօտարութիւն
եզիպտական Գահիրէի և 'ի բանտ, այլ
և 'ի նեղութիւն, 'ի սպառնալիս չարչա-
րանաց և մահու՝ վասն չուրանալոյ զհա-
ւատան: Բայց թէ ինքն և թէ իւրքն ի-

րենց արժանի հաստատութիւն և համ-
բերութիւն ցուցին երկար տարիներ. զի-
րենք գերող իշխանն այլ սուլտանու-
թեան հասնելով և յիշելով խոստմուն-
քը՝ մահուան սպառնալիքը վերուց,
բայց ոչ բանտարգելութեան նեղու-
թիւնը և տխրութիւնը, և ապագային
անստուգութիւնը: Եօթն տարի Լևոն և
Մարիամ վերջին թագաւոր և թագու-
հի՝ Հայոց՝ իրենց նախորդաց և պաշ-
տօնէից պակսութեան պարտքը քաշե-
ցին. ամէն կորստեան մէջ անկորուստ
պահելով սրտերնուն մեծութիւնը և
սուրբ հաւատոց յոյսը, բարեպաշտու-
թեամբ միսիթարուէին յանմիսիթարու-
թեան անդ. ուրիշներէ զատ յիշելով
թերեւ իրենց նախնին՝ զԼևոն Գ, զոր-
դին Ա Հեթմոյ, որ նմանապէս պատե-
րազմի մէջ գերի ընկնելով (հարիւր
տասն տարի առաջ), յետոյ աղաչանօք
և փրկանօք հօրն՝ ազատեւ էր: Իրենց
մէկ միսիթարութիւն, միանգամայն եւ
սրտի այրուք էր մանկամարդ դուստրն
փիննա, որ փոխանակ կոռիկոսի ամուր
քարաբերդին պատշգամներէն լսելու
միջերկրական ծովուն ալեաց զբօսանքը
և հին քարայրներուն զարմանալի ձայ-
ները, կու լսէր դաժան շղթայից շուր-
չելը: Էրիկն Շահան քան զծնողսն աւե-
լի իր սիրոյն ու հասակին սրբազան
պարտք սեպելով իր որովին և աներոջ
փրկութիւնը՝ հինգ տարիէն հնարք մը
գտաւ բանտէն փախչելու, և Լևոնէն
թղթեր առնելով բերաւ առ թագաւորս
արեւմտից, թէ ոչ անոր երկրին և թա-
գաւորութեանը՝ գոնէ զլիսուն ազատու-
թիւնը մուրալու: Շահան թղթերուն հետ
բերանացի պատմեց Հայոց թագաւորա-
կան տան քաջած վտանգները՝ սկսեալ
իրենց գերութենէն, և ամէնուն սիրտը
կու շարժէր: Բայց ամենէն աւելի կղե-
մէս կամ՝ րոպերդ դերապապն յԱւի-
նիոն վառուեցաւ 'ի ջանս փրկելու ըզ-
Լևոն, և զրեց առ թագաւորս քրիստո-

1 Ոմանք կ'ըսեն թէ սուլտանն ազատ թողուց
զթագուհին, բայց նա յանձն չառաւ բաժնուիլ
յընկերէն: Ըսող այլ կայ թէ Լևոն զկինն և ըզ-
դուստրն կորուսած ըլլայ 'ի Գահիրէ:

նէից . յորոց պատրաստագոյնը գտան Սպանիացւոց թագաւորըն , Յովհաննէս՝ Կասդիլիոյ և Պետրոս՝ Արագոնի . գրեցին առ սուլտանն Եգիպտոսի , փրկանք խոստացան և տուին : Յետ եօթնամեայ գերութեանն՝ ազատութիւն գտաւ , Լեոն ելաւ 'ի բանտէ և յաքսորանաց (1384) և փութացաւ առաջին երախտեաց շնորհակալիքը մատուցանել առ միակ պատճառն ազատութեան , առ Ազատարարն ամենայն աշխարհի , և գնաց իրեննեւրոջն 'ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ , երկայնատեն կենալով և պտրտելով յուխտ սրբազան տեղեացն . և այն ատեն կրցածին չափ և յետոյ այլ առատ տրգր պատուեց զանոնք . մանաւանդ որ , եթէ ստոյգ է աւանդութիւնն , իր թորոս աւուամբ որդին (որ չյիշուիր առաջ 'ի պատմութեան) մեռաւ հոն յերուսաղէմ , և հայրն աւանդելով զնա այն սուրբ հողուն՝ Ս . Յակոբայ Հայոց մեծ տաճարին հիւսիսակողմը եկեղեցի մ'այլ շինեց և յիշատակաւ որդւոյն անուանեց Ս . Թորոս¹ : — Այս սրբազան տեղիքը և յիշատակքը այնքան սիրեցին հեզահոգի տիկնայքն՝ մայր և դուստր , Մարիամ և Փիննա , որ չուզեցին անկէ հեռանալ . թերևս ըսին Լեոնի , զնա՞ դու յարեմուտս , և եթէ յաջողիս նորէն թագաւորութիւնդ ձեռք ձգելու՝ մենք այլ դառնանք . ապա թէ ոչ՝ մենք Քրիստոսի սուրբ տնօրէնութեան տեղեաց աղախինք մնալով՝ 'ի հասարակաց արքայութեան անոր և քեզ հետ թագաւորենք :

Ասանկ մեծ և սրտառուչ պարտաւորութեամբ մեկնեցաւ Լեոն միայնակ² . և դարձաւ բարերար և բարեկամ՝ մարդկանց այլ շնորհակալ ըլլալու . նաեւ եկաւ նախ 'ի կիպրոս իր մերձաւոր մըտերմաց տեսութեան : Անշուշտ ոչ առանց խոր և խուլ հառաչանաց նշմարելով անկէ իր երբեմն տաանամեայ

տառապանքը թագաւորութեան աթոռը , կիւիկիոյ եզերքը , և դարձեալ հոմերական պանդրխտին (Ոգիւսեւսի) պէս՝ արտասուտ աչքերը և ընթացքը յարեմուտս ուղղելով , սլացաւ նախ առ քահանայապետն՝ գորովանք շնորհակալութեամբ . անկէջ առ ազատութեան մեծագոյն միջնորդն՝ Յովհաննէս Կասդիլիոյ : Այս ազնիւ և մեծանձն թագաւորս իբրեւ թագակից եղբայրաբար ընդունեց զԼեոն , և յորդորեց այլ իր երկիրներուն մէջ արքայաբար ապրելու . և անոնց մէջ ազնուագոյն մասը , հիմակուան աշխարհին մայրաքաղաքը , գեղեցիկ Մատրիտը՝ տուաւ Լեոնի ստացուած և աթոռ , բոլոր անոր շրջակայ սահմանաց այլ ազատաբար տիրելու ցորչափ ապրի , անուանելով Տէր Մատրիտայ , Վիլլարէալայ և Անտուխարայ : Մատրիտիք իրեն շնորհաւորութեան և հպատակութեան նուիրակներ խաւրեցին (2 հոկտ . 1383) , ինքն ալ իշխանութեան հրովարտակ հանեց (19 հոկտեմբեր) , և տիրութիւնը պահեց Լեոն մինչ 'ի մահ . նորոգեց Մատրիտու արքունի պալատը , թէ և քիչ բնակեցաւ անոր մէջ . մինչև հիմայ պահուի 'ի դիւանա Սեկովիոյ քաղաքին Սպանիացւոց հրովարտակ մը՝ զոր Լեոն տուաւ Մատրիտեցոյ նոյն քաղքէն (յամին 1389) , շնորհելով անոնց խնդրած ազատութիւնները . իսկ Մատրիտիք դարձեալ խնդրեցին իրմէ , ինչպէս Կասդիլիոյ թագաւորէն այլ խնդրեր էին , որ յետ Լեոնի՝ Մատրիտ նորէն Կասդիլիոյ թագին դառնայ : Լեոն այսոր համար այլ հրովարտակ մը գրեց յամին 1394 : — Սպանիայէն 'ի Գաղղիա անցաւ (1385) առ թագաւորն Կարոլոս 2 , թէ շնորհակալութեան իրեն խոստմանցը և բարեկամութեանը և թէ հնարք և օգնութիւն մնտռելու նորէն կիւիկիոյ դահը հաստատելու : Նոյն բանը խնդրեց և 'ի Ռի-

1 Շինութեան Թուականն Կրստուի ՊԼԵ , 1586 :

2 Լեոն իր պանդխտութեան ատեն և իր վերջի տարիներն այլ ինչուան 'ի Էլեոնաց երկիրն ճանապարհորդած է . արդեօք չէ՞ եկած անգամ մ'այլ իր կենակիցը և սրտակիցը տեսնելու :

1 Այս ատեն հռովմայ հայրապետն էր Ուրբանոս 2 . բայց յԱւինիոն այլ հակառակաթոռ պապ մը կայր , Վղեմէս Ե . Լեոն կ'երևի թէ նախ առաջնոյն՝ յետոյ երկրորդիս այլ եկաւ , բայց հաւան չէր այս երկպառակութեան :

քարտ Բ Անգղիոյ թագաւորէն : Երկու թագաւորն այլ իրենց հաւասարի և եղբօր պէս ընդունեցան զինքը , բայց փոխանակ անոր օգնելու՝ իրենք կերպով մը իր օգնութիւնը և ճարտարութիւնը ուղեցին իրենց երկուքին մէջ երկայն հակառակութիւնը և կռիւր զաղբեցնելու համար , որով առաջուց այլ չէին կրցած օգնել անոր . Լեոն բնական սրտաշահութեամբն , և իր անձնական կամ ազգային շահուն սիրով ստէպ ստէպ երկու թագաւորաց և մայրաքաղաքաց կու գիմէր , և անով շահեցաւ անոնց բաւական հաշտութիւն , իրեն այլ թէ ոչ հին թագը՝ գոնէ թագաւորական կեանք մը : Ոչ պակաս քան զՅովհաննէս ընդունելութիւն ըրաւ Լեոնի կարողութիւնը . որ և մեծ հարկինք մ'ըրաւ Հայոց թագաւորին , իր տէրութեան բոլոր մեծամեծները հրաւիրելով . որք հետաքրքրութեամբ կու հարցընէին անոր դիպումները , և արեւելից վիճակը , մանաւանդ Յունաց կայսրութեան և Թաթարաց բռնակալութեան . և աւելի մտադրութեամբ այլ կու լսէին : Լեոն թէ զանոնք հաճեցընելու համար թէ ինքզինքը՝ լաւ և երկար տեղեկութիւն տուաւ Թաթարաց զանին և Եգիպտոսի սուլտանին վրայօր , և անոնց իրեն ըրած թշնամութեանը և աշխարհքը աւերելուն . և խոր ու լուսաւոր քաղաքական նախատեսութեամբ իմացուց՝ որ Յունաց տէրութեան փոանգը ոչ այնչափ այս մէկէն է կամ մէկայլէն , հապա երրորդէ մը՝ որուն այնչափ ծանօթ չէին . և էր նորահաստատ Օսմանեան պետութիւնն , որոյ գլխապետն Մուրատ-Պէկ (այսինքն սուլտան Մուրատ որդի Օրխանայ) շատ կտրիճ , զօրաւոր և խոհեմ մարդ էր , ուսկից զանն և սուլտանն (Եգիպտոսի) անգամ պատկառէին . իսկ նա դեռ կու խնայէր անոնց երկիրները կոխելու՝ իրեն հաւատակից ըլլալուն համար : Անշուշտ , կ'ըսէր , Մուրատ-Պէկ պիտի առնու ըզկ.Պօլիս՝ եթէ չփութան արեւմտեայք իրենց միջի պատերազմները զաղբեցնելու և շատ զօրք թափելու յարեւելս . նոյն

պէս այլ պապերուն երկպառակութիւնը վերցընելու . որ այլազգեաց այլ արհամարհելի կ'երեւէր , և անով զարեւմտեայս բաժանեալ սեպելով՝ չէին վախէր անոնցմէ : Իսկ ինքն Լեոն այս վիճակիս մէջ շատ փափագելի կու սեպէր որ Մուրատ տիրէր իրեն երկրին (Կիւլիկիոյ) . վասն զի , կ'ըսէր , Մուրատ-Պէկ մեծահոգի և առատասիրտ մարդ է , միայն հպատակութիւն կ'ուզէ յիշխանաց , և կու թողու որ ամէնքն իրենց երկրին տիրեն : Այս այլ աւելցուց Լեոն , թէ Մուրատ-Պէկ միայն զՓռանկա կու սիրէ յարեւմտեայց , և կու զուարճանայ երբ անոնց վրայօր լսէ , միշտ հարցընելով ճանապարհորդաց : — Իսկ իր կորուսած թագաւորութեան վրայ , երբնորէն հարցուցին , Լեոն համարձակ իմացուց որ առանց արեւմտեայց օգնութեան անկարելի էր ձեռք ձգելը . և թէ միայն Կոնստանտնուպոլսէն անառիկ բերդն ազատ մնացեր է ճննովացոյ ձեռք :

Այս խօսքերով և ուրիշ պատմութեամբ Լեոն բոլոր ունկնդրաց սիրտը շահեցաւ . թագաւորն ըսաւ մեծամեծաց թէ պէտք է պատուեմք և հանգիստ պահեմք զթագաւորն Հայոց , ինչպէս իրեն և ինծի կու վայլէ . ինչուան որ յաջողութիւն գտնեմք զօրք և զինուոր անցնիլ յարեւելք և նորէն իր երկրին վրայ թագաւորեցնել զնա : Հրամայեց կարողութեամբ որ հասարակաց զանձէն ամսէ ամիս 500 Փրանգ տրուի Լեոնի (այն ատենուան Փրանգն ոսկի էր) . և հիմայ այլ մէկէն 5000 , իրեն կահարասիքը պատրաստելու համար . իրեն բնակութեան տեղ այլ Ս . Դիոնեսեայ արուարձանին մէջ Սէնդ-Ուան (Saint-Ouen, Saint-Audoine) կամ Ս . Անտոն մեծ ապարանքն , (որ և Noble maison անուանեցաւ) : Այս եղաւ Լեոնի հաստատ բնակութիւնն իր պանդխտութեան ատեն . և ամէն արքունի հանդիսից մէջ կու մտնէր կ'երէնէր , աւելի քան զաւելի սիրելի ըլլալով իր հիւրընկալաց :

Բայց իր գլխաւոր խնդիրը յաջողցընելու համար՝ պէտք էր Անգղիոյ թագա-

ւորին սիրտն այլ չահիլ. որուն՝ կ'երևի թէ Անգղիացիք առջի բերան քիչ մ'ընդդիմացան, փրանկաց գէմ ատելութեանն և պատերազմին պատճառաւ. և պատմիչաց տարաձայնութենէն որոշ չիմացուիր թէ առջի անգամ 1385ին վերջերը ինչպէս հոն գացեր և դարձեր է. բայց յաջորդ տարւոյն սկիզբները նորէն գնաց Գալէէն 'ի Տուլր անցնելով. ուր Ռիքարտայ հօրեղբարքն բանակով զօրաց պահապան կեցեր էին, և իրեն հետ մարդ գնելով խաւրեցին թագաւորին. Ռիքարտ առանձին ընդունելութենէն ետե՛ իր խորհրդականաց ժողովին ներկայացուց զԼևոն՝ անոր խնդիրքը լսելու համար: Խորհրդականք կասկածելով որ Կարոլոսի թելադրութեամբ եկած է նա՝ քիչ մը դժարեցան, և Կանդորբերեայ արքեպիսկոպոսն կերպով մը մեղադրեց իրեն զինեալ մարդիկներով գալը: Բիքարտ իբրև Լևոնի սիրտն առնելու համար շատ և թանկ բաներ ընծայեց, զորոնք չընդունեցաւ Լևոն, բաց 'ի մատանի է մը որ 500 ֆրանգ (ոսկի) կ'արժէր. և շուտով դարձաւ 'ի Գաղղիա, ու պատմեց Կարոլոսի իր բանագնացութիւնը, զոր իբրև ինքն իր գլխուն հասարակաց բարւոյն համար ըրած էր, և ոչ 'ի խնդրոյ նորա, և այսպէս այլ իմացուցեր էր Անգղիացւոց: Կարոլոս իմանալով անոնց ծանրասրտութիւնը՝ սկսաւ նորէն պատրաստուիլ յԱնգղիա վազելու: — Բայց Ռիքարտ նորէն խորհրդածելով՝ զիջաւ Լևոնի բարի խրատուց, և մէկէն հրովարտակ հանեց խօսելու հաշտութեան վրայ, վասն փառաց Աստուծոյ և զթոյ մարդկութեան և վասն շնորհաց Լևոնի թագաւորին հայոց. (et auxi à les instanz prières et requestes, qui nous ont este faites par notre cousyn, le roi d'Arménie). և Լևոնի երախտեաց համար այլ տարեկան թոշակ կապեց (1386 փետր. 3) 1000 լիւրայ. իրեն բնակութեան տեղ մ'այլ: Որոց շնորհակալութեան և խնդրոց յաջորդութեան համար նորէն գնացեր է Լևոն 'ի Լոնտոն. ինչպէս Ռիքարտոսի զանազան հրովարտակները և զրբերը կու յայտնեն. որոց

մէկով (18 մարտի 1386) կու պատուիրէ որ ազատ թողուն զԼևոն 40 ձիաւորով և ուրիշ պաշտօնէիւք երթալ գալ իր երկրին մէջ. Լևոնի այլ գրէ (12 մայիս) որ ինչուան 100 ձիաւորով կարենայ պտրտիլ յԱնգղիա մինչև նոյն տարւոյն վերջերը. դարձեալ հրովարտակաւ պատուիրէ (24 հոկտ.) որ հազարապետն կամ տաճարապետն (magister hospitii) Լևոնի՝ Յովհան Ռոսպեան Johannes de Rusp) կարենայ ազատութեամբ գալ հինգ մարդով (և վեց ձիերով, և աղեղամբք և 24 փետրաւոր սլաքօք). քանի մ'օր ետքն (28 հոկտ.) ուրիշ գիր մ'այլ՝ որ հազարապետն կարենայ առանց մաքսի մտցընել 'ի Գաղղիոյ յԱնգղիա 150 սափոր զինի՝ Լևոնի մարդկանց համար: Նոյնպէս գիր մ'ազատութեան Լևոնի սենեկապետին համար (8 նոյեմբ.): — Թագաւորին հօրեղբայրն Կլոսդրի դուքսն այլ մեծ պատուով և սիրով հիւր ընդունեցաւ զԼևոն իր պալատին մէջ:

Լևոն կրցածն ընելէն ետե՛ պարապ ժամանակները ուրիշ կողմեր այլ կ'երթար, ինչպէս յիշեցինք 'ի Սեկովիա գլխուի յամի 1389. նոյն տարին մեծ քաղաքական և արքունի հանգէս մ'եղաւ 'ի Բարիզ (20 օգոստ.) 'ի պատիւ թագուհւոյն. կոչնոց ատեն, յորում շատ արքայազուն հիւրք այլ կային, զԼևոն բազմեցուցին թագուհւոյն քով: Ասոնք աղէկ, բայց Լևոն իր դահուն վրայ չէր. Գաղղիոյ և Անգղիոյ հաշտութիւնն այլ չ'յաջողեցաւ. գոնէ շատ ուշ. 1391ին մեծ ժողով մ'եղաւ յԱմիէն քաղաքի Գաղղիոյ վասն հաշտութեան. ուր եկեր էին Անգղիոյ դեսպանքն, հօրեղբարք թագաւորին. հոն էր և մերս Լևոն. երկու ազգաց խնդրոյն վրայ խօսելէն ետե՛ Կարոլոս խօսեցաւ Լևոնի թագաւորութեանն համար այլ. Անգղիացւոց դեսպանքն խոստացան զայն այլ յիշեցընել իրենց թագաւորին: Երկու տարի վերջը՝ 1393, գարնան ատեն նորէն հաշտութեան պայմանադրութիւն կ'ըլլար 'ի Գալէ. իսկ Բ Կարոլոս յԱլպրվիլ էր. հոն եկաւ Լևոն Յունաց երկրէն դառ.

Նալով, ուսկից գալու ատեն հեռուէն անգամ մ'այլ, և վերջին անգամ, 'ի մայրն մօտեցած արևու պէս, ողջունէր էր իր հայրենեաց և արքայութեան սահմանները (կիւլիկիա), չիչխելով և յետ իբր 20 տարւոյ ոտքըներս դնելու. վասն զի իմացաւ և հիմայ իմացուց որ այլազգիք լցուեր են հոն, և կոռիկոս բերդը միայն դեռ ազատ մնացեր է 'ի ձեռս քրիստոնէից: Զայս լսելով նորէն վառուեցան շատ Գաղղիացիք՝ և զէնք ունշան խնդրէին երթալու հոն յօգնութիւն լինիլ. և կու սպասէին ժամ մ'առաջ հաշտութեան հռչակուելուն: Եւս առաւել լինն (անգէտ իր սպառեալ ժամանակին), քանի մ'ամիս ետևնորէն փութացաւ գնաց 'ի ժողովն զեսպանաց՝ որք էին երկերկու հօրեղբարք երկու թագաւորացն, 'ի լոյինկէն՝ Գալէի մօտ. հոն վերջին սրտի թելադրութեամբ խօսեցաւ իր և Հայոց թագին բարձրանալուն համար: Այս անգամ զեսպանքն և մանաւանդ Կլոսդրի դուքսն՝ աւելի տաքութեամբ ընդունեցան լիննի խընդիրքը, և աւելի հաւանականութեամբ խոստացան. աւելի մեծայոյս դարձաւ լինն այլ. վասն զի հաշտութեան պայմանքն երկու կողմին այլ հաճոյ կ'ըլլային. և քիչ ատենէն իրենց թագաւորաց տանելով՝ ձեռնադրեցան կնքեցան. զինադու և հաշտութիւն ըրին գոնէ չորս տարուան համար: Թերևս երկու թագաւորներէն աւելի այս հաշտութեան վրայ զուարճացուն՝ պիտի ըլլար անոր միջնորդն՝ լինն, թագաւորն և թագասէրն Հայոց. բայց . . . աւանդ. գրեթէ հաշտութեանն հետ կնքուած էր և լիննի կեանքն:

Տարի մը և աւելի առաջ (1392 յուլիսի 20) լինն իր կտակը գրեւ էր Յոհան տը Ֆլըվիլ Գաղղիոյ արքունի մօլը հակաց զլիսաւորին ձեռօք. յորում յետ յանձնելոյ զհօգին առ Աստուած՝ նախ պատուիրէր որ մարմինը թաղուի 'ի վանանորահաստատ կեղեստինեան կամ Երկնային (Célestin) անուանեալ կրօնաւորաց, և եթէ անոնք չուզեն՝ ուրիշ վանք մը. և վրան պարզ ճերմակ զգեստ

մը հագցընեն, գլուխն և ոտքն բաց. դա գաղը վերցընեն 12 աղքատք, չորս այլ ջահակիր աղքատք, ամենքն այլ ճերմակագգեստ: Յետոյ պատուիրէր իր ունեցած պարտքերը վճարելու. և ապա զանազան գումարներ սահմանէր այլ և այլ եկեղեցեաց և վանաց. իր թաղուելու եկեղեցւոյն այլ թողուր բոլոր իր մատրան սպաւքը, որպէս զի իր հոգւոյն համար աղօթեն: Վերջը կու պատուիրէ որ մեռնելուն պէս՝ բոլոր այս պանդրխտած երկիրներուն մէջ ունեցած ստացուածքը չորս հաւասար մասն բաժնուի. առաջինն տրուի աղքատաց և վերոյիշեալ բարեպաշտութեան տեղեաց. երկրորդ մասն տրուի իր թաղուելու եկեղեցւոյն, ուր ամէն օր իր հոգւոյն համար մէկ երկու պատարագ մատուցանեն. երրորդ մասն տրուի իր մէկ օտարածին որդւոյն՝ կի կամ կիւյող կուչուած, որ դեռ տղայ էր, և անոր դաստիարակութեան ծախքն հոգալէն ետևէրք քսան տարուան ըլլայ՝ զրամադլուխըն իրեն յանձնուի. իսկ եթէ նա քրսան տարիէն առաջ մեռնի՝ աղքատաց տրուի: Իսկ չորրորդ մասն ընչիցն բաժնուի իր ամէն սպասաւորացն, ուր այլ որ ըլլան: Եւ այս ամէն բանս կատարել յանձնէ իր սենեկապանին և հազարապետին: Իսկ ընդհանուր կամ բարձր կտակակատար կ'աղաչէ որ ըլլան (բաց 'ի Գաղղիոյ թագաւորէն), թագաւորն Անգլիոյ, Կասդիլիոյ և Արագոնիոյ, զորս իրեն համէիրակ (cousin) կ'անուանէ:

Ի 29 նոյեմբերի 1393՝ տարւոյն՝ Բարիզու Դուռնել (Tournelles) ըստած պալատին՝ մէջ՝ պանդխտութիւնն և կեանքը կատարեց լինն Զ, վերջին թագաւոր Հայոց. և թագաւորական պատուով ու հասարակաց սգով յուղարկեցաւ յեկեղեցի վանաց Երկնայնոցն, բարերարն բազմութեան կարօտելոց և բարեկամն թագաւորաց. իր պաշտօնեայքն և սպասաւորքն ամէնքն այլ ճերմակ հա-

1 Որ էր 'ի Saint Antoine փողոցին, և թագաւորանիստ պալատին գիմնաց:

զած՝ անոր որոշած աղքատներովն յուղարկաւոր գնացին. իրեն այլ ճերմակ հագուցեր էին, ոչ իր ուզած խոշոր լաթովն, այլ արքունի բեհեզով, ճերմակազարդ անկողնի վրայ դրած, գլխուն քով այլ դրած ոսկի թագ մը: Շատ հին ատեններէ սովորութիւն էր Հայոց թագաւորաց՝ ոչ միայն ՚ի կեանս այլ և ՚ի մահուն սպիտակազգեստ երևիլ. այնքան գերազանց սեպուած էր Հայպետն առաջի ժողովրդեան: Եկեղեցւոյն աւագ սեղանին քով կամարի տակ պատին մէջ հաստատած դրին Լեոնի դամբանը սև տապանաքարիւ, որոյ վերայ հանգուցին իր չափով արձանն ճերմակ մարմաւրէ՝ արքայական նշաններովն: Հոն 400 տարի հաւատացեալ ննջեցելոց քունը քաշելէն ետև, անցեալ դարուն ետքերը մեծ քաղաքական շփոթութեանց ատեն՝ սրբապիղծ ձեռք՝ ինչպէս ուրիշ թագաւորաց այսպէս Հայոց վերջին թագաւորին հանգիստն այլ խռովեցին. խորան և դամբան վեր ՚ի վայր եղան. դարական խաղաղացեալ ոսկերքն ժամանակէն աւելի՝ բռնաբարութեան խաղաղիկ եղան. Կիւլիկիոյ թագաւորաց թշնամի Բէօլէմէններուն չրածը՝ աշխարհիս աւմէնէն բարեկիրթ կարծեցեալ ժողովուրդն ըրաւ. այսքան իրարու մօտ են կիրք և կրթութիւն: Կենօքն հալածեալ, հանգիստ վախճանեալ, յետ մահուն այլ իր հալածանքը կրեց Լեոն: Բայց դարձեալ բոլորովին անբաղդ չեղաւ. խնայիչ ձեռք ազատեցին իր դամբանը, և տարին թանգարանի մը մէջ դրին, ուսկից յետոյ ՚ի խաղաղանալ երկրին՝ փրանկաց թագաւորաց մնացեալ նշխարօք և տապանօք տարին զետեղեցին Ս. Դիոնեսիոսի հոյակապ վանաց տաճարին տակ, ուր որ ականատես եղած՝ քեզ այլ ցուցի, Հայկակ: Հոն է մինչև ցայսօր Հայոց վերջին թագաւորի Լեոնի մահարձանն իր սև անկողնովն, իր արքունի նշանօքն և արձանագրութեամբ, որպէս և տեսնես. բայց նշխարքն ուր...:

Լեոնի երկու գլխաւոր բարեկամքն և պաշտպանքն Բիքարտ Բ և Կարոլոս Զ խնամով հոգացան անոր կտակը կա-

տարելու. և իրենց վկայութիւններն կամ անդորրագիրք այլ դեռ պահուին ՚ի դիւանս՝ կտակին զանազան պայմանաց կատարման: Ասկից այլ յայտնի կ'երևի այս երկու թագաւորաց մեծաբանքն և սէրն ՚ի վերայ Լեոնի, և ասոր աչալուրջ, սիրելի և անձնանուէր բնաւորութիւնն. զոր սիրեմ ես, Հայկակ համարիլ չքնաղագոյն կամուրջ մը Գալէի վրայ ձգուած ընդ մէջ Գաղղիոյ և Անգղիոյ. որով անցուց Լեոն այս երկու մեծ և նախանձընդդէմ ազգաց խաղաղութիւնն: Արդեօք այսպիսի բաղդ կամ փոխարէն մը պիտի ունենայ Լեոնի սեփականեալ ազգն ուրիշ անգամ մ'այլ: Փրանկաց թագաւորն որ երկարակեաց եղաւ յետ Լեոնի, անոր թողած զաւակին վրայ այլ խնամք ցրցուց, և իր մահուանէն տարի մ'առաջ (1421) թուղթ մը գրած է հաճութեան առ ժողով երիցանց Սուսսոն քաղաքի՝ զԿիւյոգ իրենց եկեղեցւոյն կանոնիկոս ընտրելուն համար. վասն զի այս ժառանգս Լեոնի եկեղեցական փիճակ ընտրեր էր, և յառաջ ՚ի Պրի (Brie) սարկաւագապետ էր եղած¹: — Իսկ Լեոնի բուն հարազատքն և կենակիցքն, վախճանեցան յերուսաղէմ, կիսն գլխոյն Մարիամ անարատ կենօք յամին 1405, և դուստրն Փիննա յետ ամաց. որպէս թէ նուիրական տիրուհիք՝ Հայ հայրենեաց սրբազան կրակին մոխրոց վրայ հսկելով, և զբանջելի խելամոռութեամբ քան զՆքնաղ հաւն փիւնիկ՝ այն աճիւնացեալ կայծակը խորհրդաբար խառնելով Քրիստոսի կենդանաթաղ գերեզմանին անմահարար նշուլից հետ:

Այսպիսի են՝ Հայկակ, համառօտ յիշատակը Լեոնի վերջնոյ. աւելորդ է մեզի հոս իրմէ ետև իր երկրին և ժառանգութեան անցքը քննել. այլ այսչափս հարկ է ըսել Հայոց թագաւորութեան վրայօք, որ Լեոնի մահն լսուելուն պէս՝ Յակոբոս Ա թագաւորն Կիւրոսի իբրև ազգական և ժառանգ Լեո-

¹ Ըստ ոմանց երկու էին անհարազատ որդիքն Լեոնի, մէկն եկեղեցական, միւսն զինուորական. բայց կտակն զմէկ միայն յիշէ:

նի՝ պատկեցաւ անոր թագովն այլ և անուանեց զինքն թագաւոր Կիպրոսի, Երուսաղեմի և Հայոց՝ այս անունս անցաւ իր յաջորդաց այլ մինչև 'ի յետինն, որ է զՀիսոյն Կատարինէ դուստր Գռնարոյ դքսին Վենետկոյ. սա անժառանգ ըլլալով յամին 1489 տուաւ զկղզին 'ի Վենետկեցիս, և ինքն այլ մեռնելով 'ի Վենետիկ (1510) իր գերեզմանին վրայ այլ թողուց ոսկեքանդակ գրով Հայոց տիկնութեան անունը: Բայց իրմէ առաջ Յակոբոսի թոռն Յովհաննէս Գ. թագաւորն՝ օրինաւոր մանչ դաւակ չունելով՝ յետ մահուն իր դուստրն Գաւրդղա որ այրի մնացեր էր 'ի թագաւորէն փորձողալի, վեց եօթն տարի Կիպրոսի (և անուամբ՝ Հայոց) թագուհի եղած էր. և երբ Յակոբ Բ. անհարազատ որդի Գ. Յովհաննու հալածեց (1464) զԳաւրդղա, սա իր իրաւունքը տուաւ (յամին 1482) առ Կարողոս Ա. դուքս Սաւոյայ յիտալիա. այս պատճառաւ ասոր յաջորդքը և ժառանգը (որ հիմա թագաւոր կոչուին Իտալիոյ) իրենց իշխանական պատուանուանց մէջ կու համրեն և զանուն թագաւորի Հայոց: — Հաւանական է որ ասոնցմէ աւելի մերձաւոր ժառանգը կամ իրաւատեարք կային 'ի Կիպրիկիս 'ի ցեղէ Հեթմեանց և Կոստանդեանց, և թերեւս ոմանք փորձած այլ ըլլան իրենց իրաւունքը ցուցնել. այս անտարակոյս է որ շատ իշխանք և պարոնայք դեռ Լեոնէն դար մ'ետք այլ ազատօրէն իրենց բերդերուն կու տիրէին². Ինչուան Սիս մայրաքաղաքն այլ նորոգուելով զրեթէ անոնց ձեռքն էր, և անոնց հետ

1 Արդեօք զսա՞, թէ մանաւանդ զնոյն ինքն ըզ-Լեոն կ'իմանայ մեր նախ ծանօթութեան մէջ յիշեալ վիպասանն խափնեանց՝ ըսելովն, թէ մինչև ցայսօր, (որ է 7 օգոստոսի, 1594, ինն ամիս յետ մահուն Լեոնի), Հայոց թագաւորքն խափնեանց նշանները և մականունը կրեն:

2 Վերոյիշեալ վիպասանն կ'ըսէ թէ յետ մահուան պայազատին Գուխոնի՝ իր ազատքն շատ նեղութեանց և սրածովեան տակ ընկան, և ինչուան հիմայ այլ կու աւել. Et sachiez que ses hoirs ont eu depuys moult affaire, comme il appartient encores au temps present, et en ont eu moult d'anuy et de pestilence, comme a apparu et encores appartient.

այլ պատերազմելով առաւ Տուղատուրցի Շահաւար պէկն ապստամբ 'ի սուլտանէն Մսրայ և Շամայ, յամին 1467. քսան տարի մը վերջը Օսմանեան սուլտանք տիրեցին մնացեալ բերդերուն և ամուր տեղերուն, բաց 'ի քանի մը ամուր տեղեաց և հասարակութեանց Հայոց, որոց նոր և յետին դէպքն՝ հիմայ ծանօթ են ամէնուն: Արեւմտեայք այլ փորձեցին կերպով մը իրենց խոստմունքը և պարտքը կատարել առ Լեոն. երկու տարի յետ մահուն. Յ. կոմս Նըվերայ (Nevers) և ուրիշ ազատ Գաղղիացիք զօրագնդաւ գնացին յօգնութիւն թագաւորին Մաճառաց, որ կու խոստանար նախ Յունաց օգնելու, և յետոյ Լեոնի երկիրն այլ ազատելու. բայց Նիկոպօլեայ քով ('ի Բուլղարս) յաղթուելով 'ի սուլտան Պայէզիտայ (1395, հոկտ. 28), լռեցին ամենայն այդպիսի յոյս և մտածութիւնք:

Քանի մը խօսք այլ Լեոնեան սրոյն վրայ: Այս սուրս շատ տարի չէ որ յայտնուեցաւ Կիպրիկիաքնակ Աֆշարներու զլիաւորի մը քով, որ և հայրենական ժառանգութեամբ ստացեր էր, գուցէ իսլամացեալ Հայոց մը սերունդ ըլլալով, ինչպէս ոմանք կ'ըսեն Աֆշարաց համար թէ այդպիսիք են. հիմայ իրմէ ապահով և ազնիւ ազգասէր անձի մը քով պահուի այս ազգային յիշատակս: Զարմանալի, վարպետ և հարուստ շէնք, թէ և հարստութեան մեծագոյն մասն (քարերն) վրայէն վերցուած են. ընտիր պողովատիկ է թուրն. ինչպէս կու տեսնես՝ քիչ մը բոլորած. զրեթէ կիսէն 'ի վեր մինչև 'ի կոթն երեսներն ոսկով բանուած են պալարակապ, պէսպէս արաբիկ զարդերով, պատկերներով և հայ արձանագրութեամբք. կոթին ներքեւ քանդակեալ է երկաթազրի ձևով ՇիւնեԱ. Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի Սիս քիւն 1366: Այս թիւն այսպէս նշանուած ոչ միայն տարակուսական, այլ և անհարազատ և օտար է այն ժամանակի կիրառութենէն. բայց չիցուցնէր սրոյն նորու-

թիւնը, այլ հին Հայ թուականին տեղ յետոյ յարմարցուցած. որուն չմտադրելով ոմանք սեպեցին թէ մեր վերջին լեոնին թագաւորութեան առաջին տարին ըլլալով՝ սուրն այլ անոր ըլլայ. բայց այն թուականին գրութեան պէս անհիմն կ'երևի այդ կարծիքդ այլ. մանաւանդ որ 'ի քուին կամ քին բառին քով Ո գրին և թուին նմանութիւն մը կու նշմարեմ, որ զսուրը աւելի կու հնացնէ և մեծագոյն լեոնի մը կ'ընծայեցնէ, որոյ և արժանի է չքեղութեամբն ու վրայի գրութեամբն. — Թուրին կոնական ինչուան երկու երկայնքը՝ ոսկէ գրուագ գրեալ է. Ողորմութեամբ քով սատա կեալ Աստուծոյ գրչնամիս իմ, և կորու զամենայն նեղիւս անձիս իմոյ, զի ես ծառայ քո եմ: Իսկ (հոս տեսնուած) երեսին վրայ՝ նախ (վարէն սկսեալ դէպ 'ի կոթն երթալով) կու տեսնես խումբ մը դրօշուց, որոյ վրայ Հայոց թագաւորաց և ազգային նշաններն կան, Գառն Աստուծոյ, Արծուի, Աւիւծ, Եօթնգրչխեան վիշապ, որոց մէջտեղն այլ արքունի գաւազան և թագ, ասոր վրայ այլ խաչ և դաստառական Գրիստոսի: Ասկէ վար երրորդութեան նշան եռանկիւն մը, կողմերուն մէջ գրած ՀԱՅՐ ԵՒ ՈՐԻԻ ԵՒ ՀՈԳԻՏ ԱՍՏՈՒԾՈՅ: Ասոր ներքեւ բուրակ մը, մէջը Տիրամայրն բազմեալ Յիսուս 'ի գրկին, եզերքն գրած, ի քեզ Տէր յոռացայ մի՛ անաչեցից յաշտեալն: Ասկէ այլ վար արաբիկ զարդուց մէջ գրուած Տոշր զօրոշքիւն ծառայի քո, կեցո զօրդի աղախնոյ քոյ և արաւ առ իս նշան քարոշքեալն: Ասոր ներքեւ բոլորակին մէջ սուրին տէրն՝ թագաւորն՝ գաւազան և խաչ 'ի ձեռին. եզերքն այլ գրուած Ողորմութեամբն Աստուծոյ ԼԵՒՈՆ ԹԱՎԱԻՈՐ ՀԱՅՈՑ: Յետոյ դարձեալ սաղմոսի տուն մը Տեւցեմ առեկիք իմ եւ անաչեցեմ, զի դու Տէր օգնեցեր ինձ եւ միւսքարեցեր զիս:

Այս և այսպիսի սրբազան խօսքերով գրուագեալ սուրն՝ արդարեւ սրբազան և զօրաւոր զէնք մ'եղած է, և ինքնին կու պատմէ զինքը զործածողին վիճա-

կը, չորս դին թշնամիք, ինքն հաստատ կեցած հաւատքով յԱստուծոյ և 'ի խաչն, աննկուն սրտով ու բազկաւ ընդդէմ աշիրաւաց և ատելեաց Աստուծոյ և մարդկան: Այս սուրը կրնար վերջին լեոնն այլ ժառանգել կամ մէջքը կապել. բայց նախ և լաւ գործածելու՝ միայն Ռուբինեանց կամ Հայ Կիւլիկեցւոց առաջին թագաւորին՝ մեծին լեոնի աջն էր յարմար, որ և անշուշտ իր երկար իշխանութեան ու թագաւորութեան ատեն (1186-1219) շատ ու շատ արեան ու ճարպի մէջ մխեր է այս Հայ հայրենեաց պաշտպան և թշնամեաց վրիժաճան ահեղապան զործին:

Հ. Ղ. Վ. Ա.

Մ Ի ՁԽ Տ

ԺԵ

Ձղային դրոշքիւն և զգայութիւն:

Հիմա միջատ մը ներկայացնեմ. ահաւասիկ ջորեակ մը (sauterelle). իրեն արտաքին երևոյթը՝ պատենաւոր եղջերեայ կմախք մ'է չորս թաթերու վրայ յեցած. երկու հատ դիւրաթեք պատեան՝ զոյգ մը թև կը պահպանեն՝ գործիք տեղափոխութեան, և զոյգ մ' ալ երկայն սրունքներ դիւրութիւն մ' են միջատին որ դաշտին երեսը ուտոտելով ժուռ գայ. անոնց վրայ եթէ գրչխուն վրայի եղջիւրակերպ տնկուած բողկուկները աւելցնես, ահաւասիկ կ'ունենաս միջատին արտաքին երևոյթը, այլ անզգայ և անշարժ: Իսկ ներքինը, ներքին գործարանք և դնդերք (Muscles) որ մարմնոյն ներքին խորշը ըստ ամենայնի կը գրաւեն, և արին կամ անդարար հեղանիւթ մը, որ անոնց պարապ միջոցներուն մէջ կը քալէ: Ահաւասիկ ներքին և արտաքին միջատ. բայց դեռ ինքը անզգայ և անշարժ է. ոգևորող զսպանակի մը պէտք ունի որ զինքը զրդէ ու շարժէ, ապա թէ ոչ անդամալուծեալ անկենդան էակ մ'է: